

Ole Nørgaard

De post-stalinistiske samfund og demokratiet

De stalinistiske diktaturer efterlod to barrierer mod etablering af pluralistiske demokratier; dels politiske grupper og værdier, forankret i det autoritære politiske system; dels et økonomisk system og sociale værdier, der vil reproducere det autoritære system, hvis ikke de reformeres. De strukturelle og politiske faktorer bag den autoritære stalinismes sammenbrud definerer udgangspositionen for de nye demokratier i de post-stalinistiske samfund. I dag er hovedparten af disse samfund i færd med at etablere de institutionelle rammer om pluralistiske demokratier. Om demokratierne på lang sigt kan konsolideres, afhænger primært af, om der kan skabes en politisk basis for de økonomiske reformer.

Indledning

Diktatur og demokrati har altid været et centralt begrebspar i den politiske videnskab. Historisk markerer de naturligvis en udviklingslinje i alle eksisterende demokratier og indbyder som sådan til beskrivelse og forklaring. Hertil kommer, at modsætningen mellem de to regimeformer altid haft haft – og til dels stadig har – et stærkt normativt islæt og været tæt knyttet til den politiske kamp i hvert enkelt land.

Vil man indsnævre dette helt overordnede historiske perspektiv aktualiseredes interessen for forholdet mellem de to styreformere i 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne. Baggrunden for interessen var dengang sammenbruddet af en lang række demokratiske regimer, især i de samfund, der havde opnået uafhængighed i årene efter anden verdenskrig (Linz, 1978). Op gennem 1980'erne har der imidlertid kunnet iagttages en fornyet og stigende interesse for den modsatte proces, bevægelsen fra diktatur til demokrati (Herz, 1982; O'Donnell, Schmitter, Whitehead, 1986/87; Binnendjik, 1987; Munck, 1989). Baggrunden var også her den konkrete udvikling, hvor en lang række diktaturer brød sammen og blev erstattet af mere eller mindre stabile demokratier. En proces, der startede i Sydeuropa i 1970'erne, fortsatte i Latinamerika i 1980'erne for nu endelig at nå Østeuropa i 1990'erne.

Hidtil har den sammenlignende litteratur om emnet ikke inddraget de stalinistiske stater, dette uanset, at deres politiske regimer ud fra enhver betragtning måtte betegnes som diktaturer. Årsagen var naturligvis først og fremmest, at indtil 1989 havde ingen af systemerne fået lov at gennemløbe en fuldt afsluttet udvikling frem mod demokrati. De forsøg, der havde været – I Ungarn 1956, Tjekkoslovakiet 1968, Polen 1980/81 og Kina 1989 – var alle blevet bremset af reaktionære politiske kræfter i det enkelte land (som i Kina) eller af en koalition af interne og eksterne kræfter (Østeuropa). Opbruddet i Østeuropa og Sovjetunionen i slutningen af 1980'erne har derfor også sat et helt nyt sæt af problemer på den politiske videnskabs dagsorden. Ønsket om demokrati efter vestligt forbillede er

Ole Nørgaard

De post-stalinistiske samfund og demokratiet

De stalinistiske diktaturer efterlod to barrierer mod etablering af pluralistiske demokratier; dels politiske grupper og værdier, forankret i det autoritære politiske system; dels et økonomisk system og sociale værdier, der vil reproducere det autoritære system, hvis ikke de reformeres. De strukturelle og politiske faktorer bag den autoritære stalinismes sammenbrud definerer udgangspositionen for de nye demokratier i de post-stalinistiske samfund. I dag er hovedparten af disse samfund i færd med at etablere de institutionelle rammer om pluralistiske demokratier. Om demokratierne på lang sigt kan konsolideres, afhænger primært af, om der kan skabes en politisk basis for de økonomiske reformer.

Indledning

Diktatur og demokrati har altid været et centralt begrebspar i den politiske videnskab. Historisk markerer de naturligvis en udviklingslinje i alle eksisterende demokratier og indbyder som sådan til beskrivelse og forklaring. Hertil kommer, at modsætningen mellem de to regimeformer altid haft haft – og til dels stadig har – et stærkt normativt islæt og været tæt knyttet til den politiske kamp i hvert enkelt land.

Vil man indsnævre dette helt overordnede historiske perspektiv aktualiseredes interessen for forholdet mellem de to styreformere i 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne. Baggrunden for interessen var dengang sammenbruddet af en lang række demokratiske regimer, især i de samfund, der havde opnået uafhængighed i årene efter anden verdenskrig (Linz, 1978). Op gennem 1980'erne har der imidlertid kunnet iagttages en fornyet og stigende interesse for den modsatte proces, bevægelsen fra diktatur til demokrati (Herz, 1982; O'Donnell, Schmitter, Whitehead, 1986/87; Binnendjik, 1987; Munck, 1989). Baggrunden var også her den konkrete udvikling, hvor en lang række diktaturer brød sammen og blev erstattet af mere eller mindre stabile demokratier. En proces, der startede i Sydeuropa i 1970'erne, fortsatte i Latinamerika i 1980'erne for nu endelig at nå Østeuropa i 1990'erne.

Hidtil har den sammenlignende litteratur om emnet ikke inddraget de stalinistiske stater, dette uanset, at deres politiske regimer ud fra enhver betragtning måtte betegnes som diktaturer. Årsagen var naturligvis først og fremmest, at indtil 1989 havde ingen af systemerne fået lov at gennemløbe en fuldt afsluttet udvikling frem mod demokrati. De forsøg, der havde været – I Ungarn 1956, Tjekkoslovakiet 1968, Polen 1980/81 og Kina 1989 – var alle blevet bremset af reaktionære politiske kræfter i det enkelte land (som i Kina) eller af en koalition af interne og eksterne kræfter (Østeuropa). Opbruddet i Østeuropa og Sovjetunionen i slutningen af 1980'erne har derfor også sat et helt nyt sæt af problemer på den politiske videnskabs dagsorden. Ønsket om demokrati efter vestligt forbillede er

i dag fælles for alle de østeuropæiske lande. Kun i Sovjetunionen, Jugoslavien og Rumænien har fortalerne for det traditionelle »stalinistiske demokrati« stadig en vis indflydelse.

Denne stræben efter demokrati betyder naturligvis ikke, at overgangen til demokrati i Østeuropa nødvendigvis kommer til at forløbe som i Vesttyskland efter anden verdenskrig eller Spanien efter 1976. For det første er der en række særlige problemer knyttet til opbygningen af demokrati i et samfund, hvor der samtidig foregår en overgang fra plan- til markedsstyret økonomi. De sociale konsekvenser af markedsøkonomien vil gøre det lettere for konservative kræfter at mobilisere bredere befolkningsgrupper mod forandringerne. For det andet er overgang fra autoritært til demokratisk styre i ethvert samfund en åben proces, hvor slutresultatet på ingen måde er givet. Transitionen består som beskrevet af Przeworski (1988: 56) af to autonome, men også forbundne processer: en proces, der fører til det gamle systems sammenbrud, og en proces, hvor det nye system dannes. På den baggrund får den politiske, økonomiske og kulturelle arv, det gamle system har efterladt, en afgørende indflydelse på mulighederne for at opbygge et stabilt demokrati.

Det er de her skitserede problemer i den politiske udvikling i de post-stalinistiske systemer, der er emnet for denne artikel. Første afsnit vil diskutere den politiske, økonomiske og kulturelle arv, de gamle regimer har efterladt til nutidens demokratiske reformatorer. På den baggrund vil afsnit to beskrive den konkrete udvikling frem mod nye regimeformer i de post-stalinistiske samfund. Endelig vil det sidste afsnit opridsse de post-stalinistiske regimers mulige og sandsynlige udvikling frem mod demokratiet.

Begrebet »post-stalinistiske« vil blive anvendt som en fællesbetegnelse for de samfund, der på en eller flere dimensioner har forladt en tilstand, hvor de var kendetegnet ved at være: 1) i politisk henseende et-partisystemer; 2) i økonomisk henseende planstyrede; 3) i ideologisk henseende totalitære statsideologier. Begrebet »demokratisering« vil i denne sammenhæng blive opfattet som en proces, der består af to sammenhængende elementer: For det første en deltagelses- og mobiliseringsproces, hvor et stadigt stigende antal af politiske aktører får adgang til og mulighed for at påvirke den politiske beslutningsproces. For det andet en politisk liberaliseringsproces, hvor borgerlige og politiske rettigheder institutionaliseres. Disse rettigheder er de klassiske elementer i den liberale tradition som for eksempel habeas corpus, ytringsfrihed osv. (O'Donnell og Schmitter, 1986: 56).

Arven fra diktaturet

Et demokratisk regime, der søger at etablere sig på ruinerne af et falleret diktatur, vil ikke kunne viske den politiske tavle ren og opbygge det politiske system efter sit eget idealbillede. Ethvert diktatur, der har eksisteret i en længere periode, vil have skabt et net af politiske interesser, hvis magt og/eller eksistensberettigelse er knyttet til diktaturets institutioner. Hertil kommer, at selve sammenbrudssituationen – årsagerne og anledningen til at regimet bryder sammen – vil definere de betingelser, et nyt regime vil fungere under. Denne arv fra det tidligere regime og

fra sammenbrudssituationen er også barrierer, der i dag bremser udviklingen af de nye demokratier i Østeuropa.

Stalinismens politiske anatomi

Arveegenskaber afhænger som bekendt af, hvilken organisme man taler om. Dette gælder for levende organismer, og det gælder også for sociale og politiske strukturer. Skal vi indkredse, hvilken politisk arv demokratierne i Østeuropa i dag står overfor, må vi derfor beskrive karakteren af den gamle organisme, der har skabt de nye regimer. Denne tilsyneladende simple opgave kompliceres imidlertid af, at der i samfundsvidenskaben ikke har eksisteret noget alment accepteret paradigme, vi kan tage udgangspunkt i ved beskrivelsen af de stalinistiske systemer.

Det klassiske totalitarismeparadigme opfattede de stalinistiske samfund som blot en variant af de totalitære diktaturer, der var muliggjort af det tyvende århundredes tekniske muligheder for magtudøvelse, manipulation og kontrol (Friederich og Brzezinski, 1956). Den var i sin grundopfattelse statisk, fokuserede primært på magtudøvelsens vilkår og former og så ydre pres kombineret med indre oprør som den eneste mulighed for forandring. Arven fra et sådant system ville være det samme i stalinistiske samfund som i for eksempel Tyskland efter krigen: en tæt sammenvævet politisk-bureaukratisk elite og en befolkning under stærk påvirkning af systemets autoritære propaganda. Udrensning af de gamle eliter og genopdragelse af befolkningen som forsøgt i Tyskland efter krigen var den eneste vej til at opbygge et demokratisk system.

Som en reaktion på den statiske samfundsforståelse, der lå bag totalitarismeparadigmet, blev moderniseringsparadigmet efterhånden dominerende (Johnson, 1970; Field, 1976). Antagelsen var her, at den økonomiske og dermed sociale modernisering, som de ideologiske eliter i de planstyrede samfund havde iværksat, efterhånden ville underminere deres eget magtgrundlag. Industrialiseringen, urbaniseringen og andre afledte konsekvenser af den iværksatte moderniseringsproces ville efterhånden skabe en række funktionelt baserede eliter med ikke-ideologiske værdier. Det var også i forlængelse af denne forståelse, at der blev udviklet en række modeller for den pluralisme, mange mente voksede frem i de planstyrede samfunds politiske systemer (Skilling og Griffith, 1971). Dette paradigme indeholdt en antagelse om, at de planstyrede samfund allerede indeholdt kimen til et pluralistisk politisk system og en decentral markedsøkonomi. Tid var det eneste, der behøvedes, før de moderne funktionelt baserede eliter ville erstatte fortidens ideologer, og demokrati og markedsøkonomi vokse frem som den naturlige overbygning på det udviklede industrisamfund. I sine grundantagelser var moderniseringstilgangen således identisk med den klassiske moderniseringsteori, der i en periode havde en central placering i udviklingsteorier om den tredje verden (Sørensen, 1986: 49ff; Hettne, 1982: 31ff).

Denne udviklingsoptimisme blev imidlertid anfægtet af et nyt paradigme, der voksede frem i løbet af 1980'erne. Specielt i den fremvoksende østeuropæiske samfundsvidenskab søgte man at identificere de specifikke institutionelle processer, der medførte, at de stalinistiske samfund var i stand til – om end ineffektivt

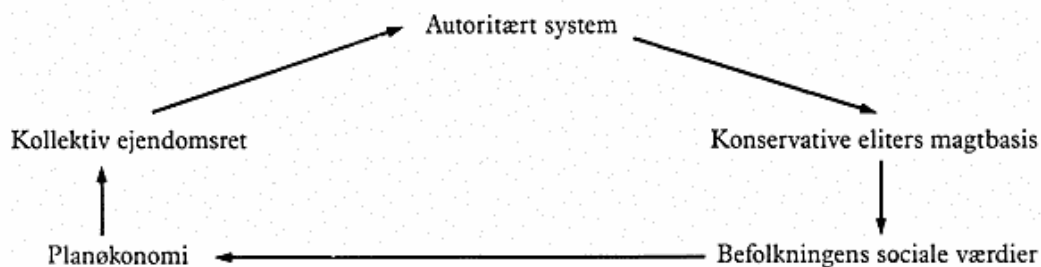
– at reproducere sig selv. Fokus var her såvel på de institutioner og processer, der havde deres oprindelse i planøkonomiens og etpartistatens funktionsmåde som på de bredere grupper i samfundet, der støttede og indgik i disse processer (Stark og Nee, 1989: 11). Udgangspunktet blev således, at de planstyrede samfund udgjorde en særlig samfundsformation med sin egen institutionelle logik og udviklingsdynamik, der var i stand til over en længere periode at reproducere sine centrale strukturelle karakteristika. Som sammenfattet af Stark og Nee (1989: 30):

»Denne logik er ikke afledt af kapitalismens udvikling, hverken af dens diamentrale modsætning (i.e. totalitarisme-/paradigmet on) eller af noget, den fremover vil tilnærme sig. Det institutionelle perspektiv lægger for det første vægt på, at teorier, der forklarer processer og resultater i stats-socialismen, må tage hensyn til de institutionelle strukturer, der er specifikke for stats-socialismen. For det andet åbner det nye institutionelle perspektiver op for samfundet og økonomien og deres relation til staten som forskningsområder – fremfor kun at fokusere på parti- og statseliter.«

Set i forhold til den aktuelle problemstilling, overgang fra autoritær til demokratisk styreform i de post-stalinistiske systemer, skal det imidlertid påpeges, at de tre konkurrerende paradigmer ikke nødvendigvis er gensidigt udelukkende. Snarere beskriver de forskellige aspekter af en kompleks virkelighed. Totalitarismemodellen fokuserer helt korrekt på en række barrierer, der er blevet identificeret som generelle ved overgangen til demokrati fra alle typer af autoritære regimer (Linz, 1974; Nørgaard, 1989): en politisk elite, en officiel ideologisk doktrin, internaliseret af en større eller mindre del af befolkningen, og den opbakning, det autoritære regime har (eller har haft) i bredere sociale grupper. Moderniserings- og pluralismetilgangen fokuserer på den spænding, der eksisterer mellem traditionelle eliter og moderniseringseliter i alle autoritære regimer (Pye, 1990: 8) og også i de stalinistiske samfund. I den forstand betragter totalitarisme- og moderniseringsparadigmet fra hver sit perspektiv de problemer, der eksisterer ved overgangen til demokrati i de post-stalinistiske samfund som principielt identiske med problemer i andre autoritære regimer.

De to tilganges snævre fokusering på henholdsvis det politiske system og på den teknologiske udvikling som den determinerende faktor overser imidlertid de stalinistiske systemers interne logik: den tætte sammenhæng, der har eksisteret mellem det autoritære politiske system, det centraldirigerede økonomiske planlægnings- og forvaltningssystem, befolkningens sociale værdier og konservative elitors interesser. Denne systemlogik kan også beskrives som en lukket cirkel (figur 1): For det første viser erfaringerne fra 30 års økonomiske reformforsøg, at kollektiv (statslig) ejendomsret er en forudsætning, hvis sammenhængen i en planstyret økonomi skal sikres (Kornai, 1990a, 1990b; Pribyla, 1990) (se også Kastbergs artikel i dette nummer af *Politica*). For det andet er en planstyret økonomi nødvendig, hvis befolkningens egalitære sociale værdier – fostret af 40 års stalinistisk propaganda – skal imødekommes (Morawska, 1988; Bobinska, 1989). For det tredje er netop den planstyrede økonomis institutioner en central magt-bastion for konservative eliter med interesse i at bevare det autoritære politiske system (Korbonski, 1989).

Figur 1. Sammenhængslogikken i planstyrede samfund

Resultatet bliver således et lukket system, hvor de enkelte elementer befinder sig i et logisk indbyrdes afhængighedsforhold, og hvor systemets logik ikke bestemmes af, om befolkningen hylder demokratiske værdier eller ej. Skal det mønster, der kommer til udtryk i figur 1 brydes, er det derfor ikke tilstrækkeligt kun at ændre det autoritære politiske system, at fjerne den eksisterende elite eller at ændre befolkningens politisk-kulturelle værdier. Der kræves parallelt hermed også en pluralisering af ejerformer i det økonomiske system og en ændring af befolkningens sociale værdier og forventninger. Det er i denne totalitet og kompleksitet, at overgangen fra autoritært til demokratisk styre i de post-stalinistiske systemer adskiller sig fra demokratiseringen af autoritære regimer i andre dele af verden.

Årsager til sammenbruddet

Ovenfor er de stalinistiske samfund blevet beskrevet som ganske stabile systemer, der – om end på et lavt niveau – i en længere periode var i stand til at reproducere sig selv. På den baggrund bliver forklaringen på, hvorfor de brød sammen, vigtig. Ikke kun fordi det kan virke selvmodsiggende, at selvreproducerende systemer bryder sammen, men også fordi årsagerne til sammenbruddet medvirker til at sætte rammerne om den fremtidige udvikling (Herz, 1982: 281ff; Stepan, 1988).

Forklaringen på sammenbruddene må i dette perspektiv søges på flere niveauer. For det første må man skelne mellem forklaringer, der knytter sig til objektive udviklinger i samfundenes strukturer, og forklaringer knyttet til politiske aktørers handlinger (Przeworski, 1988: 47). De strukturelle forklaringer bidrager til forståelsen af, hvorfor den autoritære stalinisme måtte bryde sammen, medens de politiske faktorer forklarer, hvorfor sammenbruddet skete på det givne tidspunkt. For det andet må man skelne mellem faktorer, der er henholdsvis interne og eksterne set i relation til østeuropæiske systemer.

Eksterne strukturforklaringer tager udgangspunkt i strukturelle ændringer i det internationale system, der gør det sværere at opretholde autoritære regimeformer. Pye (1990: 6) fokuserer for eksempel på »transnationale kræfter, der omfatter en dynamisk verdensøkonomi«, og at »alle regeringer sættes under pres af international handel, finans og kommunikation. Det er en udvikling, der tvinger alle stater til at åbne deres samfund i forholdet til omverdenen, men samtidig en proces, hvor autoritære regimer er mest sårbare, fordi deres mulighed for politisk kontrol undermineres«. Pye ser dette ydre pres som fælles for alle autoritære regi-

mer uanset deres socioøkonomiske basis. Men det er også en proces, der rammer de planstyrede samfund ekstra hårdt, fordi kontrollen med det politiske og økonomiske system i disse samfund er langt mere sammenhængende end i for eksempel latinamerikanske diktaturer med markedsøkonomier. Det er en forklaringstype, der også er bærende i Gorbatsjovs »nye politiske tænkning« (Kozyrev, 1990). Eksterne politiske forklaringer omfatter forandringer i den enkelte stats miljø forårsaget af strategiske politiske valg truffet af andre stater. I forhold til udviklingen i Østeuropa bliver den centrale forklaring her Gorbatsjovs beslutning om at opgive den politiske og potentielt militære støtte til de stalinistiske regimer i Østeuropa (Ash, 1990). Uden her at gå i detaljer kan der peges på fire strategiske politiske beslutninger, der fik afgørende betydning for den videre udvikling.

Den første af disse beslutninger var valget af Gorbatsjov til sovjetisk leder i marts 1985. En beslutning, der skabte de politiske forudsætninger for den interne reformproces i sovjetisk indenrigs- og udenrigspolitik og efterhånden ændrede de strukturelle rammer for de østeuropæiske systemer (Nørgaard, 1988, 1990). Den ungarnske regerings beslutning om at tillade østtyske flygtninge i Ungarn udrejse til Vesten i maj 1989 var den anden politiske beslutning, der siden viste sig at få strategisk betydning. Dels medførte den en afgørende destabilisering af DDR's økonomi i takt med den voksende flygningestrøm, dels anfægtede det ikke kun Honecker-regimets legitimitet, men også legitimiteten for de øvrige regimer, der byggede deres økonomiske og politiske stabilitet på politisk og økonomisk isolation. Den tredje strategiske afgørelse kom i august 1989, da Gorbatsjov ved en telefonopringning opfordrede de polske kommunister at tillade, at Solidaritets-politikerer Tadeusz Mazowiecki dannede regering. Det var som påpeget af Dawisha (1990: 155) »det første tilfælde, hvor det kommunistiske magtmonopol blev brudt i Østeuropa, og det var den almindelige opfattelse, at det blev muliggjort af Gorbatsjov«. Endelig kan Gorbatsjovs budskab til Honecker i forbindelse med DDR's 40 års jubilæum i oktober 1989, at »DDR's problemer skal løses i Berlin ikke i Moskva«, ses som den fjerde politiske beslutning med strategisk betydning. Den gjorde det endelig klart for de østeuropæiske kommunistiske ledere, at de ikke mere kunne regne med Moskvas opbakning ved løsningen af interne konflikter.

Interne strukturforklaringer søger årsagen til det autoritære regimes sammenbrud i strukturelle »objektive« forandringer internt i det enkelte samfund. Denne forklaringstype er kernen i moderniseringsparadigmet som beskrevet ovenfor. I de planstyrede samfund kan der konkret peges på flere makrofaktorer, der hver for sig og i sammenhæng bidrog til sammenbruddet: For det første det økonomiske systems manglede evne til at sikre en fortsat udvikling under intensive vækstbetingelser (Nørgaard, 1985). For det andet ændringer i samfundets klassestruktur og uddannelsesniveau med det resultat, at det traditionelle politiske og økonomiske systems sociale basis, den ufaglærte arbejderklasse, kom til at udgøre en stadig mindre del af befolkningen (Remington, 1990: 169ff). Endelig for det tredje – og som en afspejling af problemerne på de andre niveauer – konflikter mellem ideologisk og mere pragmatisk indstillede eliter (Wu, 1990). Konflikter, der medvirkede til at svække regimerne over for en voksende opposition.

Endelig fokuserer interne politiske forklaringer på interne politiske aktørers politiske adfærd og strategiske valg. Denne type forklaringer har baggrund i hvert enkelt lands specifikke historiske forudsætninger og de politiske kræfter og organisationsformer, der er resultatet af denne udvikling. Eksempler er her kirkens rolle som politisk oppositionscentrum i Polen og DDR, de intellektuelles rolle omkring Charta-77 i Tjekkoslaviet og de nationale bevægelers betydning som samlingsmærke for demokratiske kræfter i Sovjetunionen og Jugoslavien.

Alle de her beskrevne årsager til stalinismens sammenbrud lever videre under de nye regimer og sætter de betingelser, de nye regimer må arbejde under. På det strukturelle niveau gælder det specielt den akutte økonomiske krise, og det gælder de ændrede internationale strukturer, hvor åbenhed over for og økonomisk samkvem med den vestlige verden er blevet en nødvendighed. Endelig lever naturligvis også de politiske bevægelser, partier og andre aktører, der internt og eksternt udfordrede og væltede de tidligere regimer, videre. Det er imidlertid også klart, at disse faktorer, der tilsammen medførte den autoritære stalinismes sammenbrud, ikke samtidig er en tilstrækkelig forudsætning for etableringen af et stabilt demokrati.

Den politiske transition

Ovenfor er beskrevet, hvorledes en række strukturelle faktorer i kombination med den indenrigspolitiske udvikling i Sovjetunionen skabte baggrunden for den politiske forandringsproces i Østeuropa. Selve forandringen – transitionen – kan imidlertid kun bæres igennem af politiske aktører udkrystalliseret af det enkelte samfunds specifikke historie. Det er disse aktørers adfærd og deres strategiske valg, der vil afgøre, hvilken vej forandringen vil tage.

I tabel 1 er sammenfattet de to vigtigste aspekter af den politiske transition, som den konkret er foregået i Østeuropa: transitionens aktører og faser.

Transitionens politiske aktører

Intellektuelle, bredt defineret, var i alle de østeuropæiske lande den drivende kraft i opgøret med de stalinistiske regimer. Kun i langt senere faser sluttede bredere grupper i befolkningerne, især arbejdere og studenter, sig til bevægelsen. Polen, hvor tyve års kamp udviklede arbejderklassens politiske bevidsthed, er her en delvis undtagelse. Men også her spillede intellektuelle en central rolle både som rådgivere i Solidaritet og gennem egne aktioner vendt mod regimet. Den førende rolle blandt de intellektuelle havde i de fleste lande den såkaldte »kreative intelligentsia«, dvs. forfattere, journalister, skuespillere og lignende. I lande, hvor kirken havde betydning, spillede også præster og den kristeligt motiverede intelligentsia en rolle. Dette var især tilfældet i Polen og DDR. At det blev disse grupper, der førte an i kampen med de gamle regimer, er for så vidt indlysende. Det svælg, der efterhånden var opstået mellem regimernes ideologiske floskler og virkeligheden og mellem, hvad man tænkte, og hvad man kunne sige offentligt, havde skabt et dybt moralsk dilemma, der følte af alle. Det var derfor, at kravet om »sandhed« blev ligeså vigtigt som kravet om brød, og det var derfor,

Tabel 1. Den politiske transition i Østeuropa: Aktører, aktionsform, fase

TRANSITIONENS AKTØRER	POLEN	UNGARN	TJEKKOSLOVAKIET	DDR	RUMÆNIEN	BULGARIEN	ALBANIEN
Den politiske opposition - herunder professionslister	Intellektuelle Arbejderledere - forfattere - sociologer - journalister	Intellektuelle - forfattere - økonomer - journalister	Intellektuelle - forfattere - akuespillere - studenter	Intellektuelle - forfattere - præster - jurister		Intellektuelle - forfattere - forskere - studenter	Intellektuelle - studenter
FORANDRINGS- PROCESSEN - protestform	Strejker Demonstrationer	Få strejker Få demonstrationer	Store demonstrationer	Store demonstrationer	Store demonstrationer	Store demonstrationer	Store demonstrationer Flugt
- konfliktløsningsform	Rundbordsamtaler	Rundbordsamtaler	Forhandlinger mel. regering og opposition	Magtovertagelse	Magtovertagelse	Rundbordsamtaler	
Oppositionens organisationsform	Massebevægelsen "Solidaritets"	Forskellige politiske grupperinger	Massebevægelsen "Borgerforum" og "Offentlighed mod vold"	"Demokratisk Forum" og andre grupperinger	"Fronten til Nations Frelse" og andre grupperinger	Partisammenslutningen "Unionen af demokratiske kræfter" og andre grupperinger	
TRANSITIONENS FASER: Resultatet af de første valg	"Solidaritets" sejrer	Center-kristelige partier sejrer	"Borgerforum" og "Offentlighed mod vold" sejrer		"Fronten til Nations frelse" sejrer	Det omdannede kommunistparti sejrer, - men møder en stærk opposition	Kommunistpartiet sejrer, - men møder en stærk opposition
Politisk struktur	"Solidaritets" dominerer partisyستمet	Flerpartisystem	Borgerforum er ved at blive splittet op i flere partier		Fronten til Nations frelse" dominerer	Flerpartisystem	Flerpartisystem
TRANSITIONENS FASE	INSTITUTIONALISERING	INSTITUTIONALISERING	INSTITUTIONALISERING	INSTITUTIONALISERING	BESLUTNINGSFASE	INSTITUTIONALISERING	BESLUTNINGSFASE

Kilde: Wesolowski (1990) samt div. numre af Report on Eastern Europe, samt databasen BBC Summary of World Broadcast. I tabellen er ikke medtaget Sovjetunionen. En registrering af udviklingen her ville kræve, at hver republik blev behandlet særskilt.

at forfattere og intellektuelle blev ledere af den politiske opposition (Przeworski, 1991: 21).

På det organisatoriske plan afspejlede de former, opgøret antog, konfliktens totale karakter (Weselowski, 1990: 20). Opgøret var – og blev også opfattet som – en konflikt mellem herskere og de beherskede. Der var – hos begge opgørets parter – ikke plads til interne konflikter. Det er på den baggrund, etableringen af massebevægelser som Solidaritet i Polen, Borgerforum i Tjekkoslaviet, Fronten til Nationens Frelse i Rumænien og de forskellige Folkefronter i de sovjetiske republikker skal ses. Kun i Ungarn, hvor der op gennem 1980'erne havde udviklet sig politiske kontakter på tværs af skellet mellem opposition og regime, undgik man den totale polarisering.

Transitionens faser

Der findes i litteraturen en lang række forsøg på at faseinddele udviklingen fra diktatur til demokrati (Rustow, 1970; Pridham, 1991, 1984; Huntington; 1984). Uden her at gå nærmere ind på de forskellige faseopdelinger, udviklet med baggrund af forskellige historiske erfaringer, vil der i den følgende beskrivelse af den demokratiske transitionsproces i Østeuropa blive fokuseret på tre faser: Forberedelsesfasen, forstået som den politiske kamp, der leder frem til diktaturets sammenbrud; beslutningsfasen, beskrevet som »de politiske ledes bevidste beslutning om at bevare enheden trods forskelligheden« (Rustow, 1970: 359), samt en institutionaliseringsfase, forstået som etableringen af de demokratiske institutioner samt deres begyndende funktion (Pridham, 1991: 6). Forudsætningerne for den politiske transition er behandlet i det foregående afsnit, og den demokratiske konsolideringsfase eller »tilvænningsfase« (Rustow, 1970: 361; Pridham, 1991: 6) vil blive diskuteret i sidste afsnit.

Forberedelsesfasen. I den generelle litteratur er beskrevet, hvorledes der ofte går en liberaliseringsfase forud for det egentlige sammenbrud af et autoritært regime. Liberaliseringen er, som påpeget af Morlino (1987: 55) »den proces, hvor indrømmelser, indført fra oven, af større og mere omfattende borgerlige og politiske rettigheder, uanset hvor store og fuldstændige de synes, altid tillader de autoritære eliter at kontrollere det civile samfund, såvel på elite- som på masseniveau«. En identisk proces er også blevet observeret i de stalinistiske samfund, men med store variationer de enkelte lande imellem. Wu (1990) beskriver for eksempel den gradvise liberalisering, der fandt sted i Østeuropa og Sovjetunionen fra midten af 1980'erne som instrumentale i forhold til ønsket om at få gennemført økonomiske reformer uden at opgive den politiske magt. Liberaliseringen kan her ses dels som et middel til at mobilisere befolkningen som en modvægt til konservative eliter, dels som et forsøg på at opnå befolkningens accept af de sociale omkostninger ved økonomiske reformer. Den styrede liberalisering som politisk strategi kom klarest til udtryk i Polen (Nørgaard, 1982; Morawski, 1987) og Ungarn (Hankiss, 1990a, 1990b), men også Gorbatsjovs politiske strategi fra 1985 tilhører samme kategori (Nørgaard, 1988).

Konkret kom denne liberalisering til udtryk ved en række ændringer i det politiske system, der åbnede for større åbenhed og folkelig deltagelse inden for det

etablerede systems rammer. I første omgang var der tale om »et-partipluralisme«, hvor befolkningen fik mulighed for at vælge mellem forskellige kandidater opstillet på samme partiliste (Hahn, 1987). Et-partipluralismen viste sig naturligvis utilstrækkelig, og i slutningen af 1980'erne indførte Polen, Ungarn og Sovjetunionen forskellige versioner af flerpartidemokrati. Flerpartidemokrati indebærer imidlertid en potentiel trussel for den eksisterende magtelite.

I dette tilfælde kan den søge at sikre sin egen position gennem, hvad der kan betegnes som en »pagt«, hvorigennem parterne garanterer modpartens interesser på områder, der anses for vitale. Som formuleret af O'Donnell og Schmitter (1986: 38), er kernen i en pagt »... et forhandlet kompromis, hvorved aktørerne accepterer ikke at udnytte, eller at underudnytte, deres evne til at skade hinanden, ved at udstede garantier om ikke at anfægte hinandens organisatoriske autonomi eller vitale interesser«. En sådan eksplicit formuleret »pagt« blev netop resultatet af de politiske konflikter og efterfølgende rundbordsforhandlinger i Polen i foråret 1989. Ifølge overenskomsten mellem Solidaritet og den daværende regering skulle der dannes et senat sammensat efter frie valg. I underhuset, eller Sejm'en, skulle kommunistpartiet derimod på forhånd sikres 65 pct. af pladserne. Samtidig blev Solidaritet legaliseret og sikret adgang til de nationale medier. Det var dog stadig forbudt at danne nye politiske partier. En pagt efter samme retningslinjer som aftalen mellem Solidaritet og regeringen i Polen kan ses som den herskende elites sidste forsvarsværk. Også i de andre østeuropæiske lande var der forsøg på at etablere lignende »pagter« gennem rundbordssamtaler.

Alle de her behandlede lande, med undtagelse af Sovjetunionen (eller rettere de centrale institutioner) og Albanien, har i dag overstået den forberedende fase. Men som det vil blive klart i følgende afsnit, har den politiske form, overgangen har taget, haft en tæt sammenhæng med, i hvilket omfang en liberalisering gik forud for den egentlige demokratisering. En liberalisering giver bedre mulighed for, at civilsamfundet kan aktiveres, og at der kan etableres forbindelser til det politiske niveau. Det vil derfor også være en rimelig forventning, at hvor der er gået en liberaliseringsperiode forud for regimeskiftet, vil demokratiseringen forløbe mere gradvist og med større sandsynlighed mere fredeligt end i de tilfælde, hvor det totalitære system fastholdes helt op til det endelige sammenbrud. Det er en tese, der bekræftes af den gradvise og fredelige overgang i Polen og Ungarn, og det væbnede opgør i Rumænien. Også i DDR, hvor regimet kun havde tilladt en meget begrænset liberalisering, var man tæt på en »rumænsk« løsning.

Beslutningsfasen. Beslutningen om at erstatte det stalinistiske diktatur med liberale demokratier efter vestligt forbillede har i de fleste østeuropæiske lande været uproblematisk. Valget er vokset ud af de historiske betingelser, hvorunder opgøret med demokratiet har fundet sted. Der kan specielt peges på fire typer af faktorer, der hver for sig bidrog til at gøre det liberale demokrati til det umiddelbare alternativ til de stalinistiske diktaturer.

For det første har selve opgørets form, hvor mangeartede politiske kræfter med vidt forskellige ideologier var tvunget til at arbejde sammen for at vælte et forhad regime, automatisk medført den respekt for »andre holdninger«, der er en forudsætning for etableringen af et demokratisk system. For det andet har opgøret i de

fleste af de østeuropæiske lande, som ovenfor omtalt, været anført af grupper, for hvem liberale demokratiske værdier har en speciel betydning: Kunstnere, forfattere, intellektuelle. For det tredje har eksemplets magt fra de vesteuropæiske demokratier haft betydning, fordi demokrati og velstand – ligesom markedsøkonomi og velstand – for bredere grupper i befolkningen er blevet synonymer. Dette uanset, at demokratiske værdier langt fra er fast forankrede i den politiske kultur i post-stalinistiske samfund.

Med undtagelse af Sovjetunionen (de centrale organer), Rumænien og Albanien samt enkelte republikker i Jugoslavien (Serbien og Montenegro) synes valget af liberalt demokrati på den baggrund at være sket uden større diskussion. At valget af demokrati ikke er uproblematisk fremgår imidlertid af de nævnte undtagelser. Dels eksisterer der naturligvis en lang række barrierer som beskrevet i afsnittet om arven fra diktaturer. Dels er demokrati, som formuleret af Przeworski (1988: 59), »institutionaliseret usikkerhed«. En sådan usikkerhed, udtrykt gennem institutionalisering af fortsat konflikt, er den direkte antitese til det samfundssyn, der prægede de hidtidige regimer. Her var forestillingen om en overordnet rationalitet formuleret af ledende politikere dominerende. Det betyder også, at selv om marxismen-leninismen forsvinder som ideologi, og det kommunistiske parti ophører som organiseret kraft, vil denne mentalitet og uviljen mod at acceptere opposition og kompromisser leve videre hos mange af dem, der på en eller anden måde har fungeret i det gamle system.

Institutionaliseringsfasen omfatter etableringen af demokratiets institutioner: Partier, interesseorganisationer, demokratiske institutioner som parlament og valglove samt etableringen af balancerede relationer mellem den lovgivende og udøvende magt (Morlino, 1987: 55). Med de ovenfor nævnte undtagelser befinder alle de østeuropæiske lande sig i dag i institutionaliseringsfasen. De borgerlige og politiske rettigheder er i dag fast forankret i lovgivningen, om end der stadig mange steder er problemer, når de skal implementeres af administrationer, der kun i begrænset omfang er blevet udskiftet.

Hvad angår de politiske institutioner, har der – igen med de nævnte undtagelser – været afholdt frie valg, ligesom medierne har erhvervet en relativ stor frihed i forhold til de politiske myndigheder (Kusin, 1991). Samtidig har man imidlertid endnu ikke opnået stabile og balancerede relationer mellem den lovgivende, udøvende og dømmende del af statsmagten, ligesom disse institutioners interne funktion stadig er præget af megen forvirring og uklarhed.

Alle de østeuropæiske lande, men ikke Sovjetunionen, har valgt parlamentariske fremfor præsidentiale demokratier. Specielt i Polen og Rumænien – de eneste to lande, hvor præsidenten vælges direkte – er der dog stadig usikkerhed om præsidentens rolle. I Polen blev Walensa valgt på et aktivistisk program, der forudsiger en central rolle for præsidenten. I Rumænien blev præsident Ion Iliescu valgt med 85 pct. af stemmerne i maj 1990 og lagde fra starten op til et stærkt præsidentstyre. Hans optræden, da han i juni tilkaldte minearbejdere til at slå regeringsfjendtlige demonstrationer ned, synes dog såvel internt som eksternt at have svækket hans position. I Tjekkosllovakiet har Præsident Havel's indflydelse i højere grad baggrund i hans moralske prestige end i konstitutionelle beføjelser.

Parlamenterne i Østeuropa er i dag så frie og uafhængige, som de kan blive, de er resultatet af frie valg, men er hverken særlig effektive eller særlig stabile. For det første afspejler de internt de flydende interessestrukturer i samfundet, hvor medlemmerne ofte skifter parti, og hvor partierne kun i begrænset omfang afspejler afgrænsede grupper i befolkningen. For det andet er parlamenterne udsat for en voldsom arbejdsbelastning, når de på een gang skal gennemføre en omfattende lovgivning i forbindelse med de økonomiske reformer og afviklingen af diktaturets institutioner og samtidig kontrollere uerfarne og aktivistiske regeringer. For det tredje er alle parlamentsmedlemmer naturligvis uvante med deres nye rolle. Endelig er der store grupper af befolkningerne i de østeuropæiske lande, der betragter de nye parlamente med skepsis og i bedste fald betragter dem som overgangsinstitutioner. En skepsis, der dels kommer fra den flydende og uoverskuelige situation internt i parlamenterne, dels at i specielt Polen og Ungarn er store grupper ikke repræsenteret på grund af spærregler til parlamenterne på henholdsvis 5 pct. og 4 pct.

Struktureringen af interessegrupper i de østeuropæiske politiske systemer kan betragtes fra to perspektiver. For det første skød et næsten uoverskueligt antal politiske partier og organisationer frem overalt efter revolutionerne. Organiseringen er imidlertid stadig uklar og flydende. Den gamle interessestruktur, der var knyttet til den statsejede, centralt planlagte og styrede økonomi, er i dag under opløsning (Wesolowski, 1990: 11). Baggrunden er de økonomiske reformer, der endnu kun er gennemført i begrænset omfang. Disse reformer vil – når og hvis og afhængig af i hvilken form de bliver gennemført – fundamentalt ændre samfundets sociale og politiske struktur i takt med, at der skabes en privat sektor, at virksomheder lukkes og skaber arbejdsløshed, at folk søger anden beskæftigelse osv. osv. Det betyder, at først når den økonomiske omstillingsproces er afsluttet eller gået i stå, vil der kunne dannes stabile politiske interessegrupper og politiske partier.

I sammenhæng hermed har de hidtidige valg i Østeuropa aftegnet to politisk-strukturelle udviklingstendenser. Den første tendens er med de nævnte problemer en udvikling frem mod etableringen af et flerpartisystem efter vesteuropæisk forbillede. Ungarn er det klareste eksempel på en sådan udvikling, hvor de enkelte partier med de nævnte forbehold repræsenterer afgrænsede grupper af befolkningen eller alternative ideologier. Den anden tendens er en fortsættelse af den totale organisering, der prægede opgøret med de gamle regimer. Denne struktur præger stadig i et vist omfang Polen under præsident Walensa. De politiske partier uden for Solidaritetsbevægelsen befinder sig i en etableringsfase og spiller endnu ingen afgørende rolle (Zybek, 1991). Samme tendens mod fortsættelse af den totale organisering finder vi i Rumænien. I Tjekkosllovakiet er Borgerforum på vej mod en sprængning, og man synes at bevæge sig mod et flerpartisystem. Derimod har den slovakiske borgerretsbevægelse »Offentlighed mod vold« besluttet at bevare den hidtidige struktur. I Bulgarien markerer Sammenlutningen af Demokratiske Kræfter også en fortsat total organisering, betinget af det fortsatte opgør med det omdannende kommunistparti (nu socialistparti), der vandt valget i juni 1990.

Afslutningen på institutionaliseringsfasen vil oftest være udarbejdelsen og vedtagelsen af en ny forfatning. Det er en proces, der i dag er undervejs i alle de østeuropæiske lande med undtagelse af Ungarn. Denne proces, hvorigennem nye demokratiske institutioner og procedurer etableres, vil være vigtig for den fremtidige udvikling, fordi den konsensus, der opnås under forfatningsprocessen, vil danne grundlaget for det fremtidige demokrati (Linz, 1990: 157). Det er imidlertid også klart, at afslutningen på institutionaliseringsfasen ikke er nogen garanti for, at demokratiet bevares. Der findes mange eksempler på demokratier, der – efter at have overstået institutionaliseringsfasen – er blevet styrtet og erstattet af autoritære regimer.

Perspektiver: Post-stalinisme og konsolidering af demokratiet

I det første afsnit blev beskrevet, hvorledes barriererne mod stabile demokratier i de post-stalinistiske samfund befinder sig på tre niveauer. For det første findes de i den politiske arv, den autoritære stalinisme har efterladt: konservative eliter og autoritære holdninger i dele af befolkningen. For det andet udgør den tætte kobling mellem det økonomiske og politiske system en selvstændig barriere. Og endelig for det tredje udgør selve sammenbrudssituationen, den økonomiske krise, en selvstændig trussel mod konsolideringen af demokratierne. I andet afsnit blev videre beskrevet, hvorledes de fleste af de post-stalinistiske systemer i dag er i færd med at institutionalisere demokratiske regimer, men at der endnu er lang vej frem til egentlig konsolidering.

Konsolidering af demokratiet kan i forlængelse heraf ses som en aldrig afsluttet proces, hvor demokratiske institutioner, spilleregler og værdier accepteres af en dominerende og stadig voksende del af politiske eliter og sociale grupper. Det betyder omvendt, at jo længere konsolideringsprocessen skrider frem, jo mere usandsynlig bliver en tilbagevenden til autoritære styreformer. Hvad er med dette udgangspunkt mulighederne for en konsolidering af de post-stalinistiske demokratier? For at besvare dette spørgsmål må man som i analysen af den autoritære stalinismes sammenbrud skelne mellem strukturelle og politiske faktorer.

Demokratiet som historisk nødvendighed?

Såvel i den generelle udviklingsteori (Hetne, 1982; Sørensen, 1990; Martinussen, 1987) som i den mere specifikke litteratur om politisk system og udvikling i de stalinistiske systemer (Gomulka, 1985) har diskussion om udvikling og regimform haft en central placering. På den ene side har det i såvel klassisk moderniseringsteori som i sovjetmarxistisk teori været antaget, at udviklingen af demokratiske institutioner ville følge som en nødvendig overbygning på teknologisk og økonomisk-strukturel udvikling. Brus' (1975) teori om demokrati »som produktionskraft« i de autoritære stalinistiske systemer kan her ses som et mere specifikt bidrag inden for samme tradition. På den anden side har det såvel i den generelle udviklingsdebat som i stalinisme-debatten været argumenteret, at demokrati kunne virke som en barriere mod implementeringen af upopulære strukturelle reformer og snarere bør ses som et forbrugsgode, der først får en selvstændig værdi, efter at samfundet har nået et vist udviklingsniveau (Gomulka, 1977).

Dette skel i den klassiske debat om demokrati og udvikling gentages i de valg, de post-stalinistiske systemer i dag står overfor. På den ene side dokumenterer stalinismens sammenbrud og de politiske kræfter, der gennemførte opgøret, at demokratiet er en reel mulighed. På den anden side kan opbygningen og konsolideringen af de demokratiske institutioner ikke blot opfattes som en fortsættelse af transitionsprocessen bort fra diktaturet. Opbygningen af demokratiet »involverer nye aktører, nye regler, nye processer, og måske endog nye værdier. Selv om mange af aktørerne vil være de samme, vil de blive konfronteret med nye problemer og agere anderledes« (Schmitter, 1985: 5-6).

Det betyder, at ligesom diktaturets sammenbrud er den begyndende demokratisering derfor ikke en historisk nødvendighed, men en konjunktuel mulighed. Denne mulighed blev skabt af de stalinistiske økonomiers sammenbrud (Friedman, 1989: 259). Om åbningen vil blive udnyttet til at konsolidere de etablerede demokratier i bredere politiske strukturer og værdier vil afhænge af politiske valg og politisk strategi og er derfor ikke på forhånd givet. En anden mulighed er, at mobiliseringen kanaliseres over i populistiske bevægelser. Det er en udviklingsmulighed, der ligger latent i de post-stalinistiske systemer både i de beskrevne begrænsninger på den politiske pluralisme og i fraværet af en demokratisk politisk kultur.

Demokratiet som politisk mulighed?

En vurdering af den mulige fremtidige udvikling i post-stalinismens politiske systemer må nødvendigvis være spekulativ og kan kun tage udgangspunkt i de udviklingstendenser, der indtil nu har kunnet iagttages.

I dette perspektiv er den centrale barriere mod konsolideringen af de demokratiske regimer i de post-stalinistiske samfund den sammenhængslogik mellem det politiske og økonomiske system, der er beskrevet i figur 1. Det er, som det er fremgået, ikke tilstrækkeligt blot at afsætte de politiske og økonomiske eliter, der bar det tidligere system. Hvis ikke det økonomiske system ændres, vil nye personer hurtigt udfylde de gamle roller. Hertil kommer, at en pluralisering af den økonomiske ejendomsstruktur og etablering af en markedsøkonomi vil medvirke til at skabe en række uafhængige økonomiske magtpositioner, der i sig selv er en forudsætning for politisk pluralisme. Endelig er økonomiske reformer en nødvendighed, hvis den tilstræbte økonomiske modernisering og sociale velfærd skal opnås. Problemet er imidlertid, at det kan være svært at identificere sociale og politiske kræfter, der er tilstrækkeligt stærke – og har en tilstrækkelig egeninteresse – til at bære de økonomiske reformer igennem. Skal de politiske muligheder for denne transformation skabes, står man over for et valg mellem to alternative strategier, der gentager klassiske skel i såvel den marxistiske som den ikke-marxistiske udviklingsdebat.

På den ene side kan man tilstræbe en folkestyret udvikling, hvor befolkningen mobiliseres til kollektivt at indgå i opbygning af det nye økonomiske og politiske system. Imidlertid kan det være svært at mobilisere befolkningen omkring etableringen af demokrati og markedsøkonomi. Demokratiske værdier har, som nævnt, en svag basis i de fleste af disse samfund. Etableringen af en markedsøkonomi vil

i sig selv indebære så store sociale omkostninger, at det vil være urealistisk at forestille sig, at hovedparten af befolkningen kan mobiliseres til at yde økonomiske ofre til fordel for en usikker fremtidig velfærd. En sådan strategi medfører derfor en risiko for, at mobiliseringen kun kan ske rent negativt: omkring nationale modsætninger eller i et bittert opgør med fortidens repræsentanter. Et sådant opgør kan tage form af et egentligt retsopgør eller ved at inddrage formuer og privilegier skabt under de tidligere regimer.

En alternativ strategi vil være at give de gamle eliter mulighed for at arbejde inden for rammerne af de nye systemer og en egeninteresse i gennemførelsen af de økonomiske reformer. Det er sådan en strategi, for eksempel Hankiss (1990a) registrerer, men også anbefaler (260) i Ungarn, når han beskriver det nye storborger-skab, der er ved at udvikle sig i Ungarn som en alliance af fire sociale grupper (240):

»For det første, de mest dynamiske medlemmer af Kadars oligarki. For det andet, den samme type mennesker fra middel og middelhøje lag i statsbureaukratiet. For det tredje, managerklassen, dvs. managers fra de store statvirksomheder og landbrugskooperativer (kaldet henholdsvis de 'røde' og de 'grønne' baroner). For det fjerde, de mest succesrige medlemmer og familier i de nye entreprenør klasser«.

Hovedargumentet i Hankiss' fremstilling er, at hvis den herskende elite i et kriseramte socio-økonomiske system ikke ser nogen mulighed for at overleve under ændrede betingelser, vil den modarbejde reformer med alle midler. Dette også selv om det måtte betyde en forlænget krise og ødelæggelse af det økonomiske system. Modstanden mod reformer vil komme klarest til udtryk, før reformerne påbegyndes, men også under de nuværende betingelser har de økonomiske ledere bevaret stor indflydelse. Det er i den forstand, Hankiss anser det for positivt, at eliterne fra det gamle partiapparat og økonomiske forvaltningsapparat får mulighed for at »konvertere« deres magt til positioner i den markedsøkonomi, der nu er under etablering. En sådan konvertering kan tage mange former. Den kan for eksempel bestå i, at de får mulighed for at købe aktier, når tidligere statsejede virksomheder privatiseres, eller at de kan bruge deres professionelle eller økonomiske ressourcer til at starte private virksomheder. Under alle omstændigheder kræves der efter Hankiss' opfattelse en politisk alliance med disse grupper for at overvinde alle de barrierer, der eksisterer mod økonomiske reformer og derfor – på længere sigt – sikre en konsolidering af demokratiet.

Følges denne argumentation, står man således over for et paradoks. For at konsolidere demokratierne i de post-stalinistiske systemer er man nødt til at acceptere en fortsat og forstærket økonomisk og dermed politisk ulighed, der går imod den lighedstanke, der er en del af demokratiets grundlag! Skal strategien have nogen mening i et demokratisk perspektiv, kræves derfor også, at der parallelt opbygges stærke demokratiske organisationer og institutioner, der kan beskytte den almindelige befolkning mod udbytning og økonomisk undertrykkelse.

I dette perspektiv kan konsolideringen af de demokratiske regimer i de post-stalinistiske regimer bedst beskrives som en skrøbelig balance. På den ene side kan den folkelige utilfredshed med reformprocessen og dens sociale konsekvenser

føre til, at en mobiliseret befolkning nok gennemtvinger et opgør med det gamle systems elite, men lader det økonomiske system intakt. Konsekvensen kan blive en tilbagevenden til et populistisk og sandsynligvis nyt autoritært styre, hvor nye personer snart vil udfylde de gamle roller i det økonomiske og politiske system. Det er en fare, der er mest nærliggende i de lande, hvor afstanden mellem elite og befolkning har været størst, og hvor pluraliseringen af det politiske system er mindst fremskreden. På den anden side eksisterer der også en reel fare, hvis befolkningerne i de post-stalinistiske samfund bliver for apatiske i forhold til det politiske system og ikke engagerer sig i opbygningen af de nødvendige politiske institutioner og organisationer. Resultatet kan blive en råkapitalistisk markedsøkonomi og uacceptable sociale skel, der på længere sigt kan føre til nye sociale opgør. Også i dette tilfælde kan en tilbagevenden til autoritære regimeformer være en mulighed, hvis de nye eliter søger at fastholde de økonomiske reformer med autoritære midler, som man tidligere har set det i for eksempel Sydamerika og Sydkorea.

Hertil kommer endelig, at på kort sigt spiller den økonomiske udvikling en afgørende rolle for stabiliteten i de post-stalinistiske samfund. I alle samfund afhænger et regimes legitimitet i et eller andet omfang af dets evne til at skabe rimelige levevilkår for dets borgere. Dette gælder i endnu højere grad i de post-stalinistiske samfund, hvor forventningerne er store, og hvor demokratiske traditioner og værdier er svagt forankret. På kort sigt vil det pusterum, der kan gives gennem vestlig bistand derfor også bidrage til, at demokratierne overlever. Men det vil på lang sigt aldrig kunne erstatte interne økonomiske reformer.

Litteratur

- Ash, Timothy Gaston (1990). »Eastern Europe: Après le Déluge, Nous«, *The New York Review of Books*, August 16.
- Binnendijk, Hans (ed.) (1987). *Authoritarian Regimes in Transition*, Foreign Service Institute, U.S. Department of State.
- Bobinska, Lena Kolarska (1988). »Social Interest, Egalitarian Attitudes, and the Change of Economic Order«, *Social Research*, vol. 55, no. 1-2, pp. 111-138.
- Brus, W. (1975). *Socialist Ownership and Political Systems*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Dawisha, Karen (1990). *Eastern Europe. Gorbachev and Reform*, Cambridge University Press.
- Field, Mark G. (1976). *Social Consequences of Modernization in Communist Societies*, Baltimore: John Hopkins University Press.
- Friedman, Edward (1989). Modernization and Democratization in Leninist States: The Case of China«, *Studies in Comparative Communism*, vol. XXII, no. 2/3, pp. 251-264.
- Friederich, Carl J. og Zbigniew K. Brzezinski (1956). *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Gomulka, Stanislaw (1977). »Economic Factors in the Democratization of Socialism and the Socialization of Capitalism«, *Journal of Comparative Economics*, vol. 1, no. 4, pp. 389-406.
- Gomulka, Stanislaw (1985). *Growth, Innovation and Reform in Eastern Europe*, London: Wheat-sheaf Books.
- Hahn, Werner (1987). »Electoral Choice in the Soviet Block«, *Problems of Communism*, vol 36 no. (2), 29, pp. 8-11.
- Hankiss, Elemer (1990a). *East European Alternatives*, Oxford: Oxford Clarendon Press.

føre til, at en mobiliseret befolkning nok gennemtvinger et opgør med det gamle systems elite, men lader det økonomiske system intakt. Konsekvensen kan blive en tilbagevenden til et populistisk og sandsynligvis nyt autoritært styre, hvor nye personer snart vil udfylde de gamle roller i det økonomiske og politiske system. Det er en fare, der er mest nærliggende i de lande, hvor afstanden mellem elite og befolkning har været størst, og hvor pluraliseringen af det politiske system er mindst fremskreden. På den anden side eksisterer der også en reel fare, hvis befolkningerne i de post-stalinistiske samfund bliver for apatiske i forhold til det politiske system og ikke engagerer sig i opbygningen af de nødvendige politiske institutioner og organisationer. Resultatet kan blive en råkapitalistisk markedsøkonomi og uacceptable sociale skel, der på længere sigt kan føre til nye sociale opgør. Også i dette tilfælde kan en tilbagevenden til autoritære regimeformer være en mulighed, hvis de nye eliter søger at fastholde de økonomiske reformer med autoritære midler, som man tidligere har set det i for eksempel Sydamerika og Sydkorea.

Hertil kommer endelig, at på kort sigt spiller den økonomiske udvikling en afgørende rolle for stabiliteten i de post-stalinistiske samfund. I alle samfund afhænger et regimes legitimitet i et eller andet omfang af dets evne til at skabe rimelige levevilkår for dets borgere. Dette gælder i endnu højere grad i de post-stalinistiske samfund, hvor forventningerne er store, og hvor demokratiske traditioner og værdier er svagt forankret. På kort sigt vil det pusterum, der kan gives gennem vestlig bistand derfor også bidrage til, at demokratierne overlever. Men det vil på lang sigt aldrig kunne erstatte interne økonomiske reformer.

Litteratur

- Ash, Timothy Gaston (1990). »Eastern Europe: Après le Déluge, Nous«, *The New York Review of Books*, August 16.
- Binnendijk, Hans (ed.) (1987). *Authoritarian Regimes in Transition*, Foreign Service Institute, U.S. Department of State.
- Bobinska, Lena Kolarska (1988). »Social Interest, Egalitarian Attitudes, and the Change of Economic Order«, *Social Research*, vol. 55, no. 1-2, pp. 111-138.
- Brus, W. (1975). *Socialist Ownership and Political Systems*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Dawisha, Karen (1990). *Eastern Europe. Gorbachev and Reform*, Cambridge University Press.
- Field, Mark G. (1976). *Social Consequences of Modernization in Communist Societies*, Baltimore: John Hopkins University Press.
- Friedman, Edward (1989). Modernization and Democratization in Leninist States: The Case of China«, *Studies in Comparative Communism*, vol. XXII, no. 2/3, pp. 251-264.
- Friederich, Carl J. og Zbigniew K. Brzezinski (1956). *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Gomulka, Stanislaw (1977). »Economic Factors in the Democratization of Socialism and the Socialization of Capitalism«, *Journal of Comparative Economics*, vol. 1, no. 4, pp. 389-406.
- Gomulka, Stanislaw (1985). *Growth, Innovation and Reform in Eastern Europe*, London: Wheat-sheaf Books.
- Hahn, Werner (1987). »Electoral Choice in the Soviet Block«, *Problems of Communism*, vol 36 no. (2), 29, pp. 8-11.
- Hankiss, Elemer (1990a). *East European Alternatives*, Oxford: Oxford Clarendon Press.

- Hankiss, Elemer (1990b). »In Search of a Paradigm«, *DÆDALUS*, Winter, pp. 183-110.
- Herz, John H. (ed.) (1982). *From Dictatorship to Democracy - Coping with the Legacies of Authoritarianism and Totalitarianism*, Connecticut: Greenwood Press.
- Hettne, Björn (1982). *Development Theory and the Third World*, Sarec Report, R 2, Swedish Agency for Research Cooperation with Developing Countries.
- Hettne, Björn (1990). *Development Theory and the Three Worlds*, New York: Longman.
- Huntington, Samuel B. (1984). »Will More Countries Become Democratic?«, *Political Science Quarterly*, no. 99, pp. 193-218.
- Johnson, Chalmers (ed.) (1970). *Change in Communist Systems*, Stanford: Stanford University Press.
- Korbonski, Andrzej (1989). »The Politics of Economic Reforms in Eastern Europe: The Last Thirty Years«, *Soviet Studies*, vol. XLI, no. 1, pp. 1-19.
- Kornai, Janos (1990a). »The Affinity between Ownership and Coordination Mechanisms: The Common Experience of Reform in Socialist Countries«, *Journal of Economic Perspectives*, vol. 4, no. 3, pp. 131-147.
- Kornai, Janos (1990b). *Vision and Reality, Market and State. Contradictions and Dilemmas Revisited*, Harvester, Wheatsheaf.
- Kozyrev, A. (1990). »Demokratija protiv totalitarizma«, *MEMO*, 12, pp. 5-15.
- Kusin, Vladimir V. (1991). »The Birth Pangs of Democratic Politics«, *Report on Eastern Europe*, vol. 2, no. 1, pp. 18-23.
- Linz, Juan J. (1974). »Totalitarian and Authoritarian Regimes«, i Fred I. Greenstein og Nelson W. Polsby (eds.). *Handbook of Political Science*, vol. 3, pp. 175-411.
- Linz, Juan J. (1978). *The Breakdown of Democratic Regimes - Crises, Breakdown, and Reequilibration*, Baltimore.
- Linz, Juan J. (1990). »Transitions to Democracy«, *The Washington Quarterly*, vol. 13, no. 3, pp. 144-160.
- Martinussen, John (1987). *Politik og udvikling i den 3. verden*, Mellemfolkeligt Samvirke.
- Morlino, L. (1987). »Democratic Establishments - a Democratic Analysis«, B. Aloya (ed.). *Comparing New Democracies*.
- Morawska, E. (1988). »On Barriers to Pluralism in Pluralist Poland«, *Slavic Review*, vol. 47, no. 4, pp. 627-641.
- Morawski, Witold (1987). »Economic and Political Reforms as Factors to Overcome the Crisis«, *The Polish Sociological Bulletin*, no. 4, pp. 49-74.
- Munch, R. (1989). *Latin America: The Transition to Democracy*, London: Zed Books.
- Nørgaard, Ole (1982). *Polens krise. Et udviklingsperspektiv*, Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag.
- Nørgaard, Ole (1985). *Politik og reformer i Sovjetunionen. Fra Khrustjov til Gorbatjov*, Esbjerg: Sydjysk Universitetsforlag.
- Nørgaard, Ole (1988). »Gorbatjovs reformstrategi«, *Politica*, 20. årgang, nr. 1, pp. 10-26.
- Nørgaard, Ole (1989). *From Dictatorship to Democracy. The Soviet Experience in A Comparative Perspective*, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet.
- Nørgaard, Ole (1990). »Ny udenrigspolitisk tænkning i Sovjetunionen. Indhold, baggrund og perspektiver«, *Politica*, 22. årgang, nr. 1, pp. 9 - 24.
- O'Donnell, Guillermo og Philippe C. Schmitter (1986). *Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- O'Donnell, Guillermo, Philippe C. Schmitter og Laurence Whitehead (1986/87). *Transitions from Authoritarian Rule. Prospects for Democracy*, Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- Pridham, Geoffrey (1984). »Comparative Perspectives on the New Mediterranean Democracies: A Model of Regime Transition«, i Geoffrey Pridham (ed.). *The New Mediterranean Democracies*, Frank Con.
- Pridham, Geoffrey (1991). *Southern European Models of Democratic Transition and Inter-Regional Comparisons: A Precedent for Eastern Europe?* paper presented to the workshop »Democratization in Eastern Europe«, ECPR, University of Essex, 22-28 March.

- Pribyla, Jan S. (ed.) (1990). »Privatizing and Marketizing Socialism«, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, January.
- Przeworski, Adam (1988). »Some Problems in the Study of the Transition to Democracy«, pp. 47-63 i Guillermo O'Donnell et al. (eds.). *Transitions from Authoritarian Rule. Comparative Perspectives*, Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- Przeworski, Adam (1990). »The East Becomes the South. The Autumn of the People and the Future of Eastern Europe«, *PS, Political Science & Politics*, vol. XXIV, no. 1, pp. 20-23.
- Pye, Lucian W. (1990). »Political Science and the Crises of Authoritarianism«, *American Political Science Review*, vol. 84, no. 1, pp. 3-19.
- Remington, Thomas F. (1990). »Regime Transition in Communist Systems: The Soviet Case«, *Soviet Economy*, vol. 6, no. 2, pp. 160-191.
- Rustow, Dankurst (1970). »Transitions to Democracy: Towards a Dynamic Model«, *Comparative Politics*, vol. 2.
- Schmitter, P. (1985). »The Consolidation of Political Democracy in Southern Europe and Latin America«, European University Institute, conference paper, pp. 5-6.
- Skilling, H. Gordon og Franklyn Griffith (eds.) (1971). *Interest Groups in Soviet Politics*, Princeton: Princeton University Press.
- Stark, David og Victor Nee (1989). »Toward an Institutional Analysis of State Socialism«, i Victor Nee og David Stark (eds.). *Remaking the Economic Institutions of Socialism*, Stanford: Stanford University Press.
- Stepan, Alfred (1988). »Paths towards Redemocratization: Theoretical and Comparative Considerations«, pp. 64-84 i Guillermo O'Donnell et al. (eds.). *Transitions from Authoritarian Rule. Comparative Perspectives*, Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- Sørensen, Georg (1986). *Udviklingsteori og den tredje verden*, Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Sørensen, Georg (1990). *Democracy, Dictatorship and Development. Economic Development in Selected Regimes of the Third World*, London: MacMillan.
- Wesolowski, Włodzianierz (1990). *The Transition from Authoritarianism to Democracy: The Role of Social and Political Pluralism*, paper.
- Wu, Yu-shan (1990). »The Linkage between Economic and Political Reform in the Socialist Countries: A Supply-side Explanation«, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 507, pp. 91-102.
- Zybek, Voytek (1991). »Walesa's Leadership«, *Problem of Communism*, pp. 69-83.